

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم ، تحقیقات و فناوری

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته پژوهش هنر

عنوان:

بررسی و مطالعه تحلیلی رقص آیینی « آفر » در تربت جام

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر سعید زاویه

استاد مشاور:

جناب آقای ایرج داداشی

نگارش و تمقیق:

غزال فخر

شهریور ۱۳۹۰

به همسر مهربان و یار همیشگی ام
با عشق و محبتی ابدی و
با عمیق ترین قدردانی ام
که اگر همراهی او نبود
این پژوهش هرگز رنگ وجود نمی گرفت.

باسپاس فراوان از استادان بزرگوارم

جناب آقای دکتر سعید زاویه

که با صبر و حوصله و دقت نظر بسیار مرا راهنمایی کردند

و جناب آقای ایرج داداشی

که همواره مشوق من در انجام این پژوهش بودند

چکیده

یکی از کهن‌ترین هنرهای ایرانی که همگام با موسیقی نواحی مختلف ایران و تحت تأثیر آداب، سنن، مناسک، اعتقادات، باورها و آیین‌های این سرزمین رشد نموده است، حرکات موزون آیینی است. تأثیرپذیری این حرکات از موسیقی، فرهنگ، تحولات اجتماعی و ادیان، در گذر زمان، ماهیتی در خور تأمل و چهره‌ای بدیع از آنها به وجود آورده است که به جرأت می‌توان گفت، مفهومی فراتر از آنچه عبارت «رقص» به ذهن متبادر می‌سازد، در خود جای داده‌اند. به عبارت دیگر، رقص‌های آیینی چیزی فراتر از حرکات موزون و هماهنگ رقصنده با ریتم و ملودی است؛ این رقص‌ها ریشه‌ای عمیق و کهن در فرهنگ و تاریخ نواحی مختلف ایران دارند و حاوی مضامین اجتماعی، عرفانی و حماسی می‌باشند. رقص‌های آیینی، یکی از منابع ناب و اصیل، جهت بررسی و تحلیل فرهنگ عامه و هنر هر منطقه است.

در شرق ایران، یکی از مهمترین مناطقی که در آن موسیقی مقامی، میان مردم رواج چشمگیری دارد، شهرستان تربت‌جام است که دارای فرهنگ موسیقایی بسیار غنی‌ای می‌باشد و این امر به دو صورت نمود پیدا می‌کند؛ نخست موسیقی مقامی تربت‌جام که شامل مقام‌های آوازی و سازی است و دوم رقص‌های آیینی، محلی و فولکلوریک.

رقص آیینی «آفر» که از مهمترین و معروف‌ترین رقص‌های منطقه تربت‌جام می‌باشد، به عنوان موضوع اصلی تحقیق حاضر، انتخاب شده است.

در این پژوهش، سعی شده تا برخی از تعاریف هنر رقص و جایگاه آن در تمدن‌های مهم جهان بیان گردد و پیشینه و روند شکل‌گیری این هنر در ادوار تاریخی ایران بررسی شود. همچنین برخی از تعاریف آیین و رقص‌های آیینی مطرح شده و رقص‌های آیینی در گذر دوره‌های تاریخی در ایران بررسی گردیده است. سپس مختصات تاریخی و جغرافیایی شهرستان تربت‌جام (به عنوان محل تحقیق) و نیز ویژگی‌های فرهنگی و آداب و رسوم منطقه مورد مطالعه قرار گرفته و سرانجام با استفاده از تصویر، به شرح و تحلیل و معنا یابی حرکت‌های رقص آیینی «آفر» که در دو موضوع کشاورزی و قالیبافی اجرا می‌گردد، پرداخته شده است.

کلید واژه‌ها: رقص - بازی - آیین - رقص آیینی - تربت‌جام - آفر

فهرست مطالب

۱.....		مقدمه
۲.....		بیان مسأله تحقیق
۲.....		پرسش‌های تحقیق
۳.....		فرضیه‌های تحقیق
۳.....		پیشینه تحقیق
۷.....		روش تحقیق
۷.....		ساختار تحقیق
۸.....		محدودیت و مشکلات پژوهش

فصل اول: رقص

۹.....		۱-۱ تعریف رقص
۱۲.....		۱-۲ درآمدی بر رقص در جهان
۱۴.....		۱-۲-۱ رقص در تمدن بین‌النهرین
۱۴.....		۱-۲-۲ رقص در مصر
۱۵.....		۱-۲-۳ رقص در یونان
۱۶.....		۱-۲-۴ رقص در روم
۱۶.....		۱-۲-۵ رقص در قبایل بدوی امروزی
۱۸.....		۱-۳ رقص در ایران
۱۸.....		۱-۳-۱ رقص در عهد باستان
۱۸.....		الف) رقص در هزاره پنجم پیش از میلاد
۱۹.....		ب) رقص در هزاره چهارم پیش از میلاد
۲۲.....		ج) رقص در هزاره دوم پیش از میلاد
۲۴.....		د) رقص در هزاره اول پیش از میلاد
۲۵.....		۱-۳-۲ رقص در دوران تشکیل پادشاهی‌های بزرگ تا ورود اسلام
۲۵.....		الف) رقص در دوره هخامنشی
۲۶.....		ب) رقص در دوره اشکانی
۲۷.....		ج) رقص در دوره ساسانی
۲۸.....		۱-۳-۳ رقص پس از ورود اسلام به ایران

..... ۲۹	الف) رقص در دوران اموی و عباسی
..... ۳۰	ب) رقص سماع
..... ۳۱	ج) رقص در دوره صفوی
..... ۳۳	د) رقص در دوران زندیه و قاجاریه و پس از آن

فصل دوم: آیین

..... ۳۵	۲-۱ آیین
..... ۳۵	۲-۱-۱ اسطوره و آیین
..... ۴۰	۲-۱-۲ تعریف آیین
..... ۴۴	۲-۱-۳ کارکرد و معنای آیین
..... ۴۷	۲-۱-۴ رقص‌های آیینی
..... ۵۲	۲-۲ آیین و رقص‌های آیینی در ایران
..... ۵۲	۲-۲-۱ دوران تشکیل اولین اجتماعات بشری در ایران
..... ۵۵	۲-۲-۲ دوران تشکیل پادشاهی‌های بزرگ
..... ۵۶	۲-۲-۳ دوران پس از ورود اسلام به ایران

فصل سوم: تربیت جام

..... ۵۸	۳-۱ تربیت جام
..... ۵۹	۳-۱-۱ پیشینه تاریخی تربیت جام
..... ۶۰	۳-۱-۲ وجه تسمیه تربیت جام
..... ۶۱	۳-۱-۳ وسعت تربیت جام
..... ۶۲	۳-۱-۴ آب و هوای تربیت جام
..... ۶۲	۳-۱-۵ جمعیت تربیت جام
..... ۶۲	۳-۱-۶ مذهب مردم در تربیت جام
..... ۶۲	۳-۱-۷ مشاهیر جام
..... ۶۳	۳-۱-۸ آثار و ابنیه تاریخی تربیت جام
..... ۶۳	الف) رباط جام
..... ۶۴	ب) مسجد و مقبره خواجه عزیزالله
..... ۶۴	ج) آرامگاه قاسم انوار
..... ۶۴	د) رباط سمنگان

..... ۶۵	هـ) مقبره میرغیاث‌الدین
..... ۶۵	و) مسجد نور
..... ۶۵	ز) مزار شیخ احمد جام
..... ۶۷	۹-۱-۳ ویژگی‌های اقتصادی و اشتغال
..... ۶۷	۲-۳ آداب و رسوم مردم تربت جام
..... ۶۷	۱-۲-۳ مراسم ازدواج
..... ۶۸	الف) عقد
..... ۶۸	ب) گندم پاک‌کنی
..... ۶۹	ج) هیزمی
..... ۶۹	د) خنچه
..... ۶۹	هـ) حنابندان (حنابندی)
..... ۷۰	و) عروسی
..... ۷۰	۲-۲-۳ مراسم ختنه‌سوران
..... ۷۰	۳-۳-۳ مراسم بارانی
..... ۷۱	۳-۳ موسیقی تربت جام
..... ۷۳	۱-۳-۳ دوتار
..... ۷۵	۲-۳-۳ دُهل
..... ۷۶	۳-۳-۳ سُرنا
..... ۷۷	۴-۳ رقص‌ها (بازی‌های) تربت جام
..... ۷۹	۵-۳ لباس رقص
..... ۷۹	۱-۵-۳ لباس رقص مردان
..... ۷۹	الف) کلاه قُرص
..... ۷۹	ب) لُنْگَتَه
..... ۸۱	ج) پیراهن چهل تریزه
..... ۸۱	د) واسکت
..... ۸۱	هـ) شال ابریشمی
..... ۸۱	و) شلوار
..... ۸۲	ز) پایپچ
..... ۸۲	ح) چارُق
..... ۸۲	۲-۵-۳ لباس رقص زنان
..... ۸۲	الف) چارَقَد

..... ۸۳	ب) شال
..... ۸۳	ج) پیراهن
..... ۸۳	د) واسکت
..... ۸۳	هـ) شلوار
..... ۸۳	۳-۶ انواع رقص های تربت جام
..... ۸۳	۳-۶-۱ آفر
..... ۸۴	۳-۶-۲ چوب بازی
..... ۸۴	۳-۶-۳ حَتَن
..... ۸۵	۳-۶-۴ مشق پلَتان
..... ۸۵	۳-۶-۵ حَنایِی
..... ۸۶	۳-۶-۶ سه چکه
..... ۸۶	۳-۶-۷ گُل پَتی خان

فصل چهارم: آفر

..... ۸۷	۴-۱ رقص آیینی آفر
..... ۸۸	۴-۲ آفر کشاورزی
..... ۹۱	۴-۳ بررسی و تحلیل رقص آفر کشاورزی
..... ۹۲	۴-۳-۱ مرحله اول: سماع راست
..... ۹۵	۴-۳-۲ مرحله دوم: بذرافشانی
..... ۹۶	۴-۳-۳ مرحله سوم: شخم زدن
..... ۹۷	۴-۳-۴ مرحله چهارم: مسطح کردن زمین
..... ۹۸	۴-۳-۵ مرحله پنجم: پل بندی یا پل کشی
..... ۹۹	۴-۳-۶ مرحله ششم: رویدن محصول
..... ۱۰۱	۴-۳-۷ مرحله هفتم: دیده بانی
..... ۱۰۲	۴-۳-۸ مرحله هشتم: برداشت
..... ۱۰۴	۴-۳-۹ مرحله نهم: خطرمن کوبی
..... ۱۰۵	۴-۳-۱۰ مرحله دهم: چک زدن
..... ۱۰۶	۴-۳-۱۱ مرحله یازدهم: چغیل کردن
..... ۱۰۷	۴-۳-۱۲ مرحله دوازدهم: آفت محصول
..... ۱۰۹	۴-۳-۱۳ مرحله سیزدهم: آرد کردن گندم
..... ۱۱۱	۴-۳-۱۴ مرحله چهاردهم: پخت نان

.....۱.۱۳.....	۴-۳-۱۵ مرحله پانزدهم: خالی شدن زمین
.....۱.۱۴.....	۴-۳-۱۶ مرحله شانزدهم: شکرگزاری
.....۱.۱۶.....	۴-۳-۱۷ مرحله هفدهم: پایکوبی و سرور
.....۱.۱۷.....	۴-۴ آفر قالبیافی
.....۱.۱۷.....	۴-۵ بررسی و تحلیل آفر قالبیافی
.....۱.۱۸.....	۴-۵-۱ مرحله اول: حمل گوسفند
.....۱.۲۱.....	۴-۵-۲ مرحله دوم: چیدن پشم گوسفند
.....۱.۲۳.....	۴-۵-۳ مرحله سوم: شستشوی پشم
.....۱.۲۵.....	۴-۵-۴ مرحله چهارم: نخ‌ریسی
.....۱.۲۸.....	۴-۵-۵ مرحله پنجم: رنگ‌رزی
.....۱.۲۹.....	۴-۵-۶ مرحله ششم: دار قالبیافی
.....۱.۳۱.....	۴-۵-۷ مرحله هفتم: بافت قالی
.....۱.۳۳.....	۴-۵-۸ مرحله هشتم: فروش قالی
.....۱.۳۵.....	۴-۵-۹ مرحله نهم: پایکوبی و سرور
.....۱.۳۶.....	نتیجه‌گیری
.....۱.۴۲.....	فهرست منابع و مآخذ
.....۱.۴۸.....	فهرست منابع تصویرها

فهرست تصویرها

فصل اول

- ۱-۱ جنگاوران راهپیما..... ۱۳
- ۱-۲ نوازندگان و رقصندگان..... ۱۴
- ۱-۳ شادی کنندگان..... ۱۵
- ۱-۴ شادی کنندگان..... ۱۵
- ۱-۵ رقصندگان صورتک‌دار..... ۱۷
- ۱-۶ زوج رقصنده درباری..... ۱۷
- ۱-۷ کاسه گل پخته تپه خزینه شوش..... ۱۹
- ۱-۸ تکه سفال تپه سیلک کاشان..... ۱۹
- ۱-۹ تکه سفال سگزآباد قزوین..... ۲۰
- ۱-۱۰ تکه سفال تپه سبز شوش..... ۲۰
- ۱-۱۱ تکه سفال نهاوند..... ۲۱
- ۱-۱۲ تکه سفال سیلک کاشان..... ۲۱
- ۱-۱۳ تکه سفال چشمه علی..... ۲۱
- ۱-۱۴ تکه سفال چشمه علی..... ۲۲
- ۱-۱۵ تکه سفال تپه موسیان..... ۲۲
- ۱-۱۶ نحوه اتصال دست‌ها در تکه سفال تپه موسیان..... ۲۲
- ۱-۱۷ تکه سفال تپه موسیان..... ۲۲
- ۱-۱۸ مهر سنگی استوانه‌ای تپه یحیی کرمان..... ۲۳
- ۱-۱۹ و ۱-۲۰ ظروف گلی تل تیموران..... ۲۴
- ۱-۲۱ و ۱-۲۲ سر پرچم و پایه آن..... ۲۵
- ۱-۲۳ بخشی از یک دیواره نگاره کاخ چهلستون..... ۳۲
- ۱-۲۴ نقاشی پذیرایی شاهزاده در هوای باز..... ۳۳
- ۱-۲۵ نگاره‌ای از نسخه هفت منظر..... ۳۳

فصل سوم

- ۳-۱ نقشه شهرستان تربت جام ۵۸
- ۳-۲ ایوان آرامگاه شیخ احمد جام ۶۶
- ۳-۳ دوتار شرق خراسان ۷۴
- ۳-۴ دهل شرق خراسان ۷۵
- ۳-۵ سرنا شرق خراسان ۷۶
- ۳-۶ کلاه قُرص ۷۹
- ۳-۷ لنگته عادی ۸۰
- ۳-۸ لنگته کاکری پیچ ۸۰
- ۳-۹ لنگته کاکل ۸۰
- ۳-۱۰ پایپچ (پی تاو) ۸۲
- ۳-۱۱ چارُق ۸۲

فصل چهارم

- ۴-۱ تا ۳۵-۴ آفر کشاورزی ۹۳-۱۱۶
- ۴-۳۶ تا ۶۲-۴ آفر قالیبافی ۱۱۸-۱۳۵

مقدمه

آیین‌ها، عقاید و رسوم، قصه‌ها و افسانه‌ها، ترانه‌ها، اشعار و لالایی‌های هر منطقه، منابع غنی‌ای جهت آشنایی با فرهنگ و هنر اقوام و مردم آن منطقه است. سرزمین ایران به سبب وسعت و تنوع اقوام، خرده‌فرهنگ‌های بسیاری را در خود جای داده است. در این میان فرهنگ عامه مردم و گنجینه‌های گرانقدر فولکلور، سهم درخور توجهی را به خود اختصاص داده است، که رقص‌های محلی (بازی‌ها) یکی از آنهاست. آنچه از آن تحت عنوان رقص نام برده می‌شود، حرکاتی است که بیانگر آیین و رسوم دینی، عرفانی و فرهنگی آن منطقه است و به مقاصد خاص فرهنگی و اجتماعی و یا به منزله نیایش به مرحله اجرا در می‌آید. رقص‌های محلی تربت‌جام یکی از پرمعنی‌ترین رقص‌های محلی ایران است. جامی‌ها، همچون دیگر اهالی خراسان، رقص‌هایشان را «بازی» می‌نامند. بازی‌های تربت‌جامی انواع مختلفی دارد که در مناسبت‌های گوناگون اجرا می‌شوند.

در میان بازی‌های محلی تربت‌جام، بازی آفر از جایگاه خاصی در منطقه برخوردار است. این بازی به دو صورت آفر کشاورزی و آفر قالیبافی اجرا می‌شود. آفر کشاورزی بیانگر مراحل کاشت، داشت و برداشت گندم می‌باشد. در این بازی مراحل بذرآشانی، درو کردن، باد دادن گندم، غربال کردن، آرد کردن، پختن نان و شکر و سپاس خداوند به نمایش گذاشته می‌شود. آفر قالیبافی نیز نمایش نمادینی است از مراحل بافت قالی که شامل چیدن پشم گوسفند، شستشو، ریسیدن نخ، کلاوه کردن، رنگ‌رزی، برپا کردن دار قالی، بافتن قالی و سرانجام فروش آن می‌باشد.

لازم به ذکر است که در بررسی و تحلیل رقص آیینی آفر، از راهنمایی‌های جناب آقای فاروق کیانی، استاد برجسته بازی‌های آیینی تربت‌جام استفاده شده است که با لطف بی‌دریغ، حرکات و فیگورهای رقص آفر را برای ثبت در تصاویر اجرا نمودند. بر خود فرض می‌دانم که از همراهی‌ها و الطاف ایشان که با دلسوزی و حوصله بسیار مرا یاری نمودند تشکر و سپاسگزاری کنم

بیان مسأله تحقیق

رقص‌های آیینی که در بعضی مناطق ایران به آن «بازی» گفته می‌شود، از یک سو، ریشه در تاریخ، فرهنگ، زندگی اجتماعی، اعتقادات و باورهای مردم هر منطقه دارد و از سویی دیگر سرشار از روح زندگی، شور و شعف، حرکت و پویایی است. این رقص‌ها، همچون دیگر وجوه هنر فولکلور برآمده از عمیق‌ترین و ریشه‌ای‌ترین معانی حیات هستند، بنابراین منطبق با شیوه و ساختار زندگی، جهان‌بینی، دین، زیبایی‌شناسی و ذوق قومی قرار دارند.

رقص‌های آیینی تربت‌جام از معروف‌ترین رقص‌های فولکلور ایران است. این حرکات موزون که با یکنواختی و هماهنگی صورت می‌گیرد، دارای مضامین حماسی، ستایشی و عرفانی می‌باشد. با توجه به انتقال سینه به سینه بازی‌های آیینی و عدم ثبت و ضبط آن به صورت جدی و همچنین درگذشت بسیاری از پیشکسوتان این هنر، که تعداد زیادی از آنان را مردمان روستایی تشکیل می‌دادند، بیم آن می‌رود که در سال‌های آینده این هنر به دست فراموشی سپرده شود. از این رو ضرورت پرداختن به پژوهشی که اطلاعات شفاهی پیشین را به صورتی مکتوب در یک مجموعه خاص در معرض معرفی دقیق‌تر قرار دهد بر کسی پوشیده نیست. به ویژه آنکه تغییر در ساختارهای اجتماعی و اقتصادی به میزان بسیار زیادی موجب گسست نسل‌ها، مهاجرت از روستا به شهر و متعاقب آن فراموش شدن سنت‌های پیشین می‌گردد. و جا دارد که تلاش‌های جدی برای ثبت دانش‌های بومی انجام گیرد و اطلاعات حوزه فرهنگ عامه از شکل شفاهی به اشکال مکتوب و مصور تبدیل شود.

پرسش‌های تحقیق

- ۱- رقص‌های آیینی چیست و رابطه آن با فرهنگ، جهان‌بینی، تاریخ و مختصات جغرافیایی هر منطقه چیست؟
- ۲- نحوه پیدایش و شکل‌گیری رقص و به خصوص رقص‌های آیینی در ایران چگونه بوده است؟
- ۳- رقص‌های محلی تربت‌جام چند نوع هستند و چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی با یکدیگر دارند؟
- ۴- رقص آیینی آفر چیست و در بر گیرنده چه مضامین و معانی‌ای می‌باشد؟

فرضیه‌های تحقیق

۱- رقص‌های آیینی، در واقع یکی از انواع هنر هستند که در بسیاری از مناطق نمود اجرای مناسک بوده و پیوستگی عمیق و محکمی با شیوه زندگی، اعتقادات فرهنگی و باورها و آداب و رسوم هر منطقه دارد.

۲- کاربرد رقص‌های آیینی در ایران نشان می‌دهد این رقص‌ها از زمان تشکیل اولین اجتماعات بشری در ایران به وجود آمده و در همه ادوار پیشاتاریخی و تاریخی و پس از ورود اسلام ادامه داشته و به عنوان یک آیین، همه کارکردهای آیین و نیز سیر تحول آیین‌ها را در خود دارد.

۳- رقص‌های محلی تربت‌جام که به آن بازی گفته می‌شود دارای انواع مختلفی از جمله چوب‌بازی، حَتن، آفر، حنایی و ... هستند که دارای شباهت‌هایی در طرح کلی رقص‌ها همچون ریتم و چرخش برخلاف عقربه ساعت می‌باشند و تفاوت‌هایی در حرکات دست‌ها، پاها و نوع چرخش‌ها در آنها از جمله وجوه تفاوت‌های ساختاری هستند.

۴- رقص آیینی آفر از جمله مهمترین رقص‌های تربت‌جام است که با دو مضمون آفر کشاورزی (نمایش مراحل کاشت، داشت و برداشت گندم) و آفر قالیبافی (نمایش مراحل بافت قالی) انجام می‌گیرد و معانی آنها تلفیقی از ستایش و نیایش هستند.

پیشینه تحقیق

متأسفانه باید گفت که موضوع رقص‌های محلی تربت‌جام چنانکه باید و شاید، در منابع نوشتاری اعم از کتاب و مقاله مورد توجه قرار نگرفته است، اگر چه در برخی متون که مرتبط با موضوع موسیقی و یا موضوع فرهنگ عامه بوده‌اند، اشاره‌ای به این رقص‌ها شده، اما این اشاره‌ها، بسیار مختصر بوده و یا تنها به ذکر نام این رقص‌ها بسنده شده و یا تعریف و توصیف کلی در مورد آنها آمده است.

البته باید گفت که به طور کلی، منابع نوشتاری درباره موضوع رقص و به خصوص رقص در ایران، بسیار اندک است. مثلاً برخی منابع، هنگام پرداختن به موضوع نمایش یا موسیقی به رقص نیز اشاره کرده‌اند. چنانکه ابوالقاسم جنتی عطایی در کتاب «بنیاد نمایش در ایران» (سال ۱۳۳۳) هنگام بررسی تاریخ هنر نمایش، به تاریخ رقص نیز اشاره‌هایی می‌کند. او در بخش «عصر درخشان ساسانیان» توضیح‌هایی درباره رقص در دوره ساسانی

می‌آورد، و سپس به سرنوشت رقص پس از ورود اسلام به ایران و نیز پیدایش سماع اشاره مختصری می‌نماید. بهرام بیضایی نیز در کتاب «نمایش در ایران» (سال ۱۳۴۴) در فصول «نمایش‌های پیش از اسلام» و «نمایش‌های پس از اسلام» در کنار توضیح و تشریح نمایش و ذکر تاریخچه آن در ادوار مختلف در ایران، به موضوع «رقص» و «رقص نمایش» نیز اشاره می‌کند و همچنین در بخش «نمایش‌های شادی‌آور»، به گروه‌های مطرب و رقص و دوره‌گرد (در زمان صفویه، زندیه و قاجاریه) که «رقص» و «نمایش رقصی» اجرا می‌کرده‌اند می‌پردازد. همچنین روح‌الله خالقی در کتاب «سرگذشت موسیقی ایران» (سال ۱۳۶۸)، در کنار شرح مسائل مربوط به موسیقی، به رقص نیز اشاره کرده و به معرفی انواع رقص‌های دوره قاجار می‌پردازد.

یکی از پژوهشگرانی که در زمینه رقص و پیشینه آن در ایران، تحقیق بسیار نموده، یحیی ذکاء است. او در مقاله‌های خود با عنوان «تاریخ رقص در ایران» (سال ۱۳۵۷) با استفاده از مدارک و مستندهای باستان‌شناسی با بررسی اشیاء و آثاری که از دوره‌های مختلف تاریخی در ایران به جای مانده‌اند، به روند پیدایش و شکل‌گیری انواع رقص از هزاره پنجم پیش از میلاد در ایران تا دوره‌های بعدی (دوره پادشاهی هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان) پرداخته است و سعی نموده تا با تکیه بر آثار به دست آمده، نمونه‌های مختلفی از انواع رقص را به خوانندگان خود معرفی نماید. اطلاعات این مجموعه مقاله‌ها در بسیاری از آثار نویسندگان و محققان بعدی مورد استفاده قرار گرفته و به آنها رجوع شده است.

کتاب دیگری که در آن به موضوع رقص پرداخته شده، کتاب «نمایش و موسیقی در ایران» است که توسط جهانگیر نصری اشرفی تألیف شده و در سال ۱۳۸۳ به چاپ رسیده است. در فصل‌هایی از این کتاب، نویسنده به رقص و تاریخچه آن در ایران می‌پردازد و علاوه بر بررسی پیشینه و سابقه رقص از ادوار پیش از اسلام (که بخشی از آن را از مقالات یحیی ذکاء الهام گرفته) به رقص در دوره اسلامی نیز پرداخته و برخی رقص‌های آیینی مناطق مختلف (استان هرمزگان، گیلان، مازندران و ...) را توصیف و تشریح می‌کند. همچنین کتاب دیگری با عنوان «درآمدی بر رقص و حرکت» نوشته آرزو افشار در سال ۱۳۸۸ به چاپ رسیده است که در آن، نویسنده مجموعه مقالات یحیی ذکاء را به طور کامل در کتاب خود نقل نموده و مطلب دیگری به آن نیفزوده است. تعدادی مقاله نیز در موضوع

رقص به چاپ رسیده که در بیشتر آنها از اطلاعات ارزشمند ارائه شده توسط یحیی ذکا استفاده گردیده است و ذکر نام همه آنها در این مجال ضرورتی ندارد.

با توجه به اینکه، در موضوع رقص در ایران به طور کلی، منابع نوشتاری اندکی وجود دارد، بنابراین طبیعی است که در موضوع رقص‌های محلی این کمبود منابع، بیشتر حس شود.

منابع نوشتاری با موضوع رقص‌های محلی تربت‌جام نیز بسیار اندک می‌باشد. در برخی منابع فقط به ذکر نام این رقص‌ها اشاره شده یا توضیح خلاصه و کوتاهی گفته شده است. مثلاً کتاب «فرهنگ مردم» به قلم سیدعلی میرنیا (سال ۱۳۶۹) که در آن به بیان آداب و رسوم، عقاید و عادات، مثل‌ها و ترانه‌ها، افسانه‌ها و قصه‌ها پرداخته و در قسمتی که مربوط به فرهنگ عامه مردم خراسان می‌باشد به رقص‌های مردم خراسان از جمله رقص تربت‌جام اشاره می‌کند و می‌گوید که «رقص گروهی مردان و جوانان تربت‌جام، از آن جهت معروف است که نمایشی است از یک کار دسته‌جمعی (کشت و برداشت) بذپاشی، درو، خرمن‌کوبی، آماده کردن خرمن‌گندم یا جو و در ایران مشهور شده است» (میرنیا، ۱۳۶۹: ۱۱۹) چون نویسنده در این کتاب به جنبه‌های مختلفی از فرهنگ عامه مناطق مختلف پرداخته است بنابراین رقص‌های یک منطقه را به طور تخصصی مورد بررسی قرار نمی‌دهد و با اشاره‌ای گذرا از آن عبور می‌کند. بنابراین در مورد تربت‌جام، حتی به ذکر نام رقص‌های محلی یا معرفی انواع دیگری از بازی‌ها (رقص‌ها) نمی‌پردازد و فقط به توصیف مختصری از رقص آفر بدون ذکر نام این رقص بسنده می‌نماید. محمدرضا درویشی نیز در کتاب «دایرةالمعارف سازهای ایران» جلد اول و دوم (سال ۱۳۸۰ و ۱۳۸۴) ضمن معرفی سازهای دوتار و دهل شرق خراسان به برخی بازی‌های تربت‌جام فقط با ذکر نام اشاره می‌کند.

از این دست منابع، که فقط مختصری درباره رقص‌های محلی تربت‌جام اشاره کرده‌اند، تعداد زیادتری وجود دارد مثلاً در کتاب‌ها یا مقالاتی که درباره شهر تربت‌جام نگاشته شده یا مقالاتی که در مورد موسیقی مقامی است بیشتر به این موضوع بر می‌خوریم.

اما تعداد محققانی که به پژوهش در مورد رقص‌های محلی تربت‌جام پرداخته‌اند، بسیار اندک است؛ از جمله آنان می‌توان از منصوره ثابت‌زاده نام برد که در زمینه رقص‌های محلی مناطق مختلف ایران از جمله تربت‌جام تحقیق کرده است اما متأسفانه یادداشتهای ایشان در مورد رقص‌های تربت‌جام به چاپ نرسیده‌اند. تنها اثر چاپ شده‌ی وی در این مورد

کتابچه ای است به نام رقص‌های شرق خراسان (تربت‌جام) که شرح مختصری از رقص‌های حَتن، آفر، چوب‌بازی، پلتان، سه چکه و حنایی است و در واقع به عنوان کتابچه همراه لوح فشرده سی‌دی، توسط موسسه فرهنگی، هنری ماهور در سال ۱۳۸۲ به چاپ رسیده است. در کتاب دیگری، با نام «موسیقی خراسان» که با کوشش حمیدرضا اردلان و مهدی لطفی گردآوری شده و توسط انجمن موسیقی ایران در سال ۱۳۷۵ به چاپ رسیده است، به بازی‌های محلی خراسان و از جمله بازی‌های تربت‌جام اشاره شده و شرحی درباره چوب‌بازی، پلتان، آفر، حَتن و حنایی ارائه گردیده است. در پاورقی شرح بازی‌ها به این نکته اشاره می‌شود که «مطالب مربوط به بازی‌ها، از کتاب در دست انتشار بازی‌های ایران، تألیف منصوره ثابت‌زاده اخذ شده است». متأسفانه کتاب بازی‌های ایران، به قلم منصوره ثابت‌زاده تاکنون نیز به چاپ نرسیده است. از محققان دیگری که می‌توان از آنها یاد نمود، مرحوم علی‌اکبر قدیمی است که مقالاتی را در زمینه بازی‌های تربت‌جامی به رشته تحریر در آورده و در بعضی نشریه‌ها همچون مسافران، جاده ابریشم و ... به چاپ رسانده است. مرحوم قدیمی که در چندین سفر خارجی گروه فاروق کیانی را همراهی نموده است، در مقاله‌های خود گزارش‌هایی از شرح سفر و اجرای برنامه‌ها را ارائه داده و در برخی دیگر از مقاله‌ها نیز به ذکر توضیحاتی در مورد بازی‌های تربت‌جام پرداخته و آن‌ها را توصیف نموده است.

همچنین باید به پایان‌نامه کارشناسی ارشد محمدعلی قمبری احمدی، با عنوان «شناخت و مطالعه مردم‌شناختی رقص‌های آیینی مورد مطالعه شهرستان تربت‌جام»، در رشته مردم‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی سال ۱۳۸۸ اشاره نمود. در این پایان‌نامه، چنانکه از نام آن پیداست، پژوهشگر، به توصیف و تحلیل بازی‌های آیینی تربت‌جام از دیدگاه مردم‌شناسی پرداخته است. این تحقیق در مورد همه بازی‌های تربت‌جامی به طور کلی است و تمرکز روی بازی خاصی وجود ندارد. ضمناً از آنجایی که عکس‌های مورد استفاده در این پایان‌نامه محدود به یک یا دو عدد برای معرفی هر بازی در قطع کوچک و به صورت سیاه و سفید می‌باشد، خواننده نمی‌تواند به طور مشخص فیگورها و حرکات‌های بازی‌ها را تشخیص دهد و فقط به برداشتی کلی از تصاویر دست می‌یابد.

لازم به ذکر است که مفهوم رقص‌های آیینی (بازی‌ها) بسیار فراتر از آنچه عبارت رقص به ذهن متبادر می‌سازد، می‌باشد. این رقص‌ها را نمی‌توان فقط آمیختن حرکات موزون با ریتم تلقی نمود بلکه مفاهیمی عمیق از زندگی، کار، یکتاپرستی، غم و اندوه و

شور و شعف و حرکت در آن نهفته است و ذهن و روح انسان را به تفکر و اندیشه وامی‌دارد. در بررسی منابع مکتوب به این نتیجه می‌رسیم که در بیشتر کتاب‌ها و مقاله‌های منتشر شده، رقص‌ها از جهت پیشینه تاریخی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته‌اند و رقص‌های آیینی با مفهومی که به آن اشاره شد، کمتر مورد توجه بوده است.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی و تحلیلی بوده و در بررسی مستقیم موضوع مورد مطالعه، روش تحلیل کیفی مورد استفاده قرار گرفته است. در فصل‌های اول، دوم و سوم مبنای پژوهش بر شیوه کتابخانه‌ای و در فصل چهارم با توجه به کمبود منابع مکتوب و کتابخانه‌ای، بر شیوه میدانی استوار شده که در این راستا، تهیه عکس، و مصاحبه با پیشکسوتان این هنر نقش بسیار موثری در تدوین آن داشته است.

ساختار تحقیق

در فصل اول این پژوهش، به بیان برخی تعاریف از مفهوم رقص، همچنین پیشینه تاریخی آن در برخی از فرهنگ‌های کهن و نیز پیدایش و شکل‌گیری آن در ادوار تاریخی ایران پرداخته شده است. در فصل دوم به بررسی آیین، مفاهیم، تعاریف و ارتباط آن با اسطوره و نیز رقص‌های آیینی اشاره می‌کنیم. فصل سوم به معرفی شهرستان تربت‌جام به لحاظ تاریخی، جغرافیایی، فرهنگی و هنری، بررسی فرهنگ عامه، موسیقی و معرفی انواع بازی‌های محلی اختصاص دارد. در فصل چهارم به توصیف و تحلیل بازی آفر که در دو موضوع کشاورزی و قالیبافی اجرا می‌شود با استفاده از تصاویر می‌پردازیم که در عین حال فصل اختصاصی این پژوهش برای اثبات فرضیه‌ها نیز می‌باشد. در پایان نیز با ارائه یک نتیجه‌گیری، تلاش شده تا به پرسش‌ها پاسخ داده شود و به رابطه فرضیه‌ها و پرسش‌ها و دست‌آوردهای تحقیق اشاره شود.

محدودیت و مشکلات پژوهش

کمبود منابع مکتوب و نوشتاری از مهمترین محدودیت‌ها و مشکلات پژوهش حاضر می‌باشد. از آنجایی که بازی‌های تربت‌جامی به شکل سینه به سینه توسط هنرمندان و بازیگران این منطقه حفظ و منتقل شده است، تحلیل و معنایابی فیگورها و حرکات این بازی‌ها را با مشکلاتی مواجه می‌کند که به دلیل نبود منابع، تنها راه‌حل پژوهشگر تکیه بر اطلاعات شفاهی افراد مطلع و مردم بومی منطقه می‌باشد. همچنین ممکن است حرکت‌ها و فیگوهای برخی از بازی‌ها در طی زمان دچار تغییر و تحولاتی شده باشند که با توجه به انتقال سینه به سینه حرکات و درگذشت بسیاری از بازیگران قدیمی، امکان دستیابی به اصل فیگوها و حرکات وجود ندارد. به دلیل کم‌رنگ شدن نقش بازی‌ها در زندگی مردم منطقه و محدود شدن اجرای بازی‌ها به جشنواره‌های داخلی و خارجی، امکان دستیابی به بازیگران محلی، و شرکت در مراسم محلی منطقه، با دشواری‌هایی همراه است. ضمن آنکه تعداد بازیگرانی که بتوانند بازی‌ها را به طور صحیح و کامل انجام دهند بسیار اندک است و در برخی بازی‌ها مثل «آفر قالیبافی» به دو یا سه نفر محدود است که این امر، کار محقق را دشوارتر می‌نماید.